

## ՊԵՏԱՐԱՆԻ ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ

### ՊԱՊ ԱՐԺԱԿՈՒՆԻ

Պ. Ա. ՈՒՆ Պ.

#### ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

##### 1. "ՀԻՆ ԵՐՋԱՆԻԿ ԹՐԵՐ"

Ներսէս Կաթողիկոս Հայաստանի խրդձմրտանքն է:

Արժանի իր մեծութեան: Այլ աւելի արժանի իր իրական սրբութեան:

Անոր ծանօթանալու մեր փորձին մէջ՝ անհրաժեշտ է հարցնել թէ ի՞նչ պատկեր կը ներկայացնէր Հայ աշխարհի ընկերական վիճակը, Ներսէսի հայրապետական աթոռ բարձրանալէն առաջ:

Տրդատ թագաւորի նախաձեռնութեամբ և ստիպման տակ, Նոյնիսկ անոր զինուորներու սուրու սուսերի երկիւղազդու սպառնալիքէն բռնադատուած նոր կրօնը, Քրիստոնէութիւն, մեծակորով Արքայի սպանումէն վերջ, արագ մակընթացութեամբ մը նահանջներ էր, և եթէ ոչ բոլորովին թշնամական, գոնէ արհամարհական անտարբերութեան ալիք մը հետզհետէ տարածուիլ սկսեր էր հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ:

Շատ շատերու աչքին, դուրսէն եկած այս կրօնը տարօրինակ նորաձեւութիւն մըն էր, որ որպէս հրապուրիչ մոլութիւն մը, պահ մը, պիտի գրադցնէր հասարակաց հետաքրքրութիւնը, և, նման ամէն նորաձեւութեան, իր վաղանցիկ ժամը լրանալուն, անցնէր երթար, ու կրկին անգամ՝ հնաժգարեան ընտանի և տոհմիկ աստուածներ, առաջնորդութեամբ ամենազօր Արամազդի և ամենասիրելի Անահիտի, ժողովուրդի սրտերուն մէջ գրաւէին իրենց սիրական անկիւնները: Անգամ մ'ալ անոնց դարերով նուիրականացած աղօթք և մեղեդիները պիտի հնչէին Հայ աշխարհի մէջ, ու համահայաստանեան տօնակատարութիւնները, մանաւանդ Նաւասարդեան տաքուկ օրերուն, վերականգնանայնէին յոգնած հայ հոգիները: Եւ անգամ մըն ալ, վտանգներէ

չբժապատուած հայոց հայրենիքը, փրկութեան համար զիմէր Վեհի Անահտայ Տիկնոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ . . . Որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան . . . Որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրն Հայոց (Ազաթանգեղոս):

Բայց այս աստուածներուն մեհեանները կործանուած էին, արձանները քարոս փշուր, և քուրմերը, ոմանք սպանուած, ուրիշներ փախած, իսկ մաս մ'ալ նոր կրօնի խորանը փոխանակած նախորդի բազմին:

Մտնել քրիստոնեայ եկեղեցին ուր արձան չկար, պատկեր չկար, ուր պաշտօնեան օտար լեզուով, յունարէն կամ ասորերէն, զրքէ մը բաներ կը կարդար, որ կարդացողը եթէ օտարազգի էր, չէր թարգմաներ, եթէ հայ, բերանացի կէս-կատար թարգմանութիւն կ'ընէր: Ինչքան ձանձրալի և որպիսի հակապատկեր հինին:

Սակայն ուզէին իսկ դառնալ իրենց հեթանոսական օրերուն — և շատեր կ'ուզէին, շատեր պիտի յամառէին զեռ հարիւր տարի ևս — զիրենք գոհացնող անմիջական դարձ մը կարելի չէր, որովհետեւ մեհեան չէր մնացած, և ոչ ալ աստուածներու սպասարկողներ:

Հետեանքը պիտի ըլլար շփոթ գոյաւիճակ մը: Հեթանոսական հաստարմատ բարքեր պիտի պղտորէին քրիստոնէական բարոյական սկզբունքներու աղբիւրները, և հարկեցուցիչ հաւատքի պակասէն, բազմահրապոյր մեղանշույթներու փորձութիւնը մագնիսացնող բան մը պիտի ունենար, որուն անձնատուր ըլլալու մէջ ժամանակաւոր հեշտանք և Նոյնիսկ երջանկութիւն պիտի գտնէին:

Եւ այս «Աստուծոյ ճանապարհներէն խտորուումը»<sup>(1)</sup>, համաճարակի բնոյթ պիտի ստանար Տիրան թագաւորի օրով: Մանաւանդ Յուսիկ Կաթողիկոսի սպանումէն վերջ, ամբարտակները խորտակած հեղեղ մը՝ թաւալլոր արագութեամբ սարսէր հիմունքը բարոյական կերտուածներու: Ու այսպէս վերէն վար, աւագանիէն մինչև ճորտանին: Համաճարակը կանգ պիտի չ'առնէր Նոյնիսկ եկեղեցիի դրան առջև, և շատեր հոգեռ-

(1) Մեքրոպ երէց, 15:

բական դասէն երկնահաս նեղ արահետը պիտի ձգէին խոտաբարոններուն, և իրենք ուղղունէին լայնանիստ բազմամբոխ պողոտային:

Արքունիքն իսկ օրինակ կ'ըլլար կարծես անտոկոթեանց: «Տիրան թագաւոր և միւս աւագ նախարարներ»<sup>(2)</sup>, փոխանակ լեռան Քարողին հետեւելու, կը նախընտրէին այդ լեռը ձգել Յիսուսի ընտրեալներուն, մինչ իրենք կ'ուղէին մագլցել այն միւս բարձր գագաթը ուսկից Սատանան Աստուծոյ Որդւոյն ցոյց կուտար աշխարհի փարթաւթիւնները:

Առնենք Յոհան Եպիսկոպոսը: Այս անձը փառէն կաթողիկոսի որդին էր: Ի՞նչ որդի և ի՞նչ եպիսկոպոս!

Ազատութիւն և ընչասիրութիւն այնպէս մը կը տիրապետէին անոր, որ երբ խնդիրը մէկէ մը բան մը փրցնելու հաւանականութեան գար, Յոհան չէր տատամսեր անվայել միջոցներու դիմելու:

Փաւստոս պատմիչ, բարի քրիստոնեայ, կ'աճնայ կաթողիկոսի այս զաւակէն և իր անունը տալուն կ'ըսէ, եթէ կարելի է այսպիսի մէկը Եպիսկոպոս կոչել<sup>(3)</sup>:

Իր ստահակութիւններէն քանի մը օրինակներ կուտայ Փաւստոս: Յիշենք երկուքը<sup>(4)</sup>:

Յոհան հայ թագաւորի առջև ելլելուն, խղիկատակութիւններ կ'ընէր՝ Արքան և իր շուրջինները զրօսցնելու: Անոր սիրական մէկ խաղն էր ձեռքերուն ոտքերուն վրայ քալել, չորքոտանիի նման: Ուղտի ձայներ կը հանէր, և այդ ձայներու շնչով ալ կ'ըսէր. «Ես ուղտ եմ, թագաւորի մեղքերը կրելու համար: Վրաս բռնուցէք թագաւորի մեղքերը, որ տանիմ»: Հաճոյացած թագաւորն ալ, անշուշտ Տիրանը, Յոհանի անունին ազարակներու կամ գիւղերու պարզեագիւրներ գրել տալով և կնքելով կը զնէր Եպիսկոպոսի կոնակին որպէս թէ անոնք Արքայի մեղքերը ըլլային<sup>(5)</sup>:

Անգամ մը Յոհան Եպիսկոպոս կը ճամբորդէր. հեռուն տեսաւ ձիաւոր մը որ դէպի իրեն կուգար: Զիաւորը զինով աւազակ մըն էր, բայց հեծած ձին՝ առոյգ և գեղեցիկ, որ Եպիսկոպոսին ազահութիւնը սրեց, եթէ այդ պէտք ունէր սրուելու: Երբ ձիաւորը մօտեցաւ, Յոհան կեցուց զինք: Երկուքին միջև տեղի ունեցած խօսակցութիւնը կ'ընդօրինակենք Փաւստոսէն:

Եպիսկոպոս: «Ամբիջապէս ձիէն վար իջիր, քեզի հետ խօսելիք ունիմ»:

Աւազակ: «Ոչ դուն զիս կը ճանչնաս, ոչ ալ ես քեզ, ի՞նչ բան է որ կ'ուզես խօսիլ հետս»:

Եպիսկոպոսը հարբած աւազակը բռնի վար կը քաշէ ձիէն, ճամբայէն քիչ մը անդին տանելով կը հրամայէ անոր զուլսը խոնարհեցնել:

Եպիսկոպոս: «Քեզ քահանայ կը ձեռնադրեմ»:

Աւազակ: «Ես մանկութենէս ի վեր աւազակ, մարդասպան, չարագործ եմ խառնակ վարքի տէր մէկը եղած եմ և հիմա ալ եմ: Ես արժանի չեմ այդ գործին»:

Եպիսկոպոսը խոտացաւ: Մարդը գետին զլորեց, ձեռքը վրան դրաւ, յետոյ ոտքի հանելով հրամայեց անոր որ հոգեւորականի վերարկու հագնի:

Եպիսկոպոս: «Դեռ գիւղից և այդ գիւղի քահանան եղիր: Իսկ այս ձին ինձի աշխատավարձ է, քեզ քահանայ ձեռնադրելու համար<sup>(6)</sup>»:

Հեթանոսական բարքեր արմատախիլ եղած չէին: Տրդատի և Դրիգորի օրերէն զսպողական միջոցներ ի գործ դրուած չէին, բայց որոմներու նման որոնց գլուխները միայն հնձուած են, առանց արմատէն քաշուելու, քրիստոնէական ցորենադաշտը հետզհետէ կը խղզուէր արագաբոյս միւսաւար խոտերէն:

Նոր կրօնի տեսակէտէ երկու չարիք լայն ծաւալ ստացեր էին, հանգունակ հին բազմաստուածեան օրերու: Թաղմանական արարողութիւններուն ցուցադրուած բարբարոս սուգի արտայայտութիւններ, ինչպէս փողերով, փանթիւններով և վիճերով լաց ու կոծի պարեր բռնել, մօրուքները կտրած, երեսները պատռտած, այր և կին

(2) Փաւստոս, Գ. 12:

(3) Փաւստոս, Զ. 8:

(4) Յոհան Եպիսկոպոսի մասին Փաւստոսի պատմածները այդ ատենուայ Հայաստանի բարքերու մասին թանկարժէք արտայայտութիւններ են: Նման բարացուցական էջեր ունի Փաւստոս, որ զինք զնահատելի պէտք է զարմեն պատմութեան ուսանողներուն:

(5) Փաւստոս, Զ. 10:

(6) Փաւստոս, Զ. 8:

դէմ դիմաց ճիւղաղական պարեր խաղալով, փոխանակ քրիստոնէական գոլուպ արարողութեան, արտասուք, պատշաճ սաղմոսներ և օրհնութիւն, կանթեղ ու վառած մոմեր, ուր մասնակիցները կը հաւատան մեռելներու յարութեան, և զիտեն թէ մահացեալը յաւիտենապէս կորսուած է(7)։

Յետոյ՝ ամուսնական խառնակութիւններ, ո՛չ միմակ անհաւատարմութիւն և անառակութիւն, այլ մերձաւորներու ամուսնութիւններ, մանաւանդ ունեոր դասակարգի մէջ, այն մտահոգութեամբ թէ հարստութիւնը պահպանուած մնայ ընտանիքի մէջ(8)։

Ռօսքը տանք Փաւստոսին։

Որովհետեւ վաղուց ի վեր, երբ մարդիկ քրիստոնէութեան անունը ստացան, այդ կրօնը յանձն առին հարկից ստիպուած՝ իրեն մի մարդկային սովորութիւն, իրեն մի մոլութիւն, առանց քերականաց հաւատքի։ Կրօնն ընդունեցին ոչ թէ գիտութեամբ, յոյսով և հաւատով, ինչպէս որ հարկ էր, այլ միայն քիչերը, որոնք փոքր ի շատէ ծանօթ էին յունական կամ ասորի գրագիտութեան՝ մասամբ կը հասկնային այդ։ Իսկ անոնք որ գրագիտութեան արուեստէն զուրկ էին, նախարարներու և շինականներու միւս խառնիճաղանձ բազմութիւնը, եթէ ուսուցիչները նստելով գիշեր ցերեկ ամպերու նման ուսումը յորդ անձրևի պէս անոնց վրայ հոսեցնէին, անոնցմէ ոչ մէկը ոչ մի խօսք, ոչ կէս խօսք, ոչ մէկ բան, ոչ մէկ նշոյլ իրենց լսածներէն չէին կրնար մտքերը պահել կամ հասկնալ։ Որովհետեւ անոնց մտքերը զրազուած էին անպիտան, անօգուտ բաներով, ինչպէս փոքր երեխաները որոնք կը տարուին իրենց երեխայական խաղալիքներով, այնպէս ալ անոնք, անփոյթ լինելով պիտանի ու կարեոր բաներու, իրենց տհաս մտքերով իրենց ժամանակը կը մաշէին պարսաւելի կրթութիւններով, հին հեթանոսական սովորութիւններով, խաժաղութ բարբարոսական միտք ունենալով։ Անոնք կը սիրէին իրենց առասպելներու երգերը, վիպասանութիւնները, անոնցմով կը կրթուէին, անոնց կը հաւատային, անոնց մէջ կը յարատեւէին։ Ատե-

լութիւն ու նախանձ իրար դէմ, չարակամութիւն, թշնամութիւն, սխալալութիւն, իրար խածատել, ընկերոջ և եղբոր նենգել, սիրելիները սիրելիներուն, մերձաւորներ մերձաւորներուն, ընտանիքները ընտանիքներուն, ազգականները ազգականներուն, խնամիները խնամիներուն դաւեր կը սարքէին։ Այնտեղ մարդիկ ծաբու էին մէկը միւսին արիւնը խմելու, ճիգ կը թափէին իրար փնասելու, անուղղայ վարքի և անխելութեան պատճառով։ Աստուածներու հին պաշտամունքները կը կատարէին գիշերները՝ նման պոռնկական գործի, ոմանք նոյնիսկ իրենց վրայ կը կատարէին նոյն պոռնկական ցանկութիւնը։ Ուստի ո՛չ խելացի խրատի կը լսէին և ոչ ալ կը հնազանդէին առաջնորդներու քարոզած Աստուծոյ պատգամներուն, այլ անոնց յանդիմանական խօսքերուն համար զանոնք կ'ատէին, կը հալածէին և կը սպաննէին(9)։

Ողբալի էր դրութիւնը հիւանդներուն, հաշմանդամներուն, բորոտներուն և ուրուկներուն։ Վերջին երկուքին վիճակը մանաւանդ սարսափելի էր։

Բորոտութիւնը շատ տարածուած էր ինչպէս Արեւելքի մէջ ընդհանրապէս, նոյնպէս Հայաստան։ Ախտը խիստ տարափոխիկ ըլլալուն, ատկէ վարակուած մէկը անմիջապէս կը հալածուէր իր բնակավայրէն, գիւղէն կամ քաղաքէն։ Նման պարագային ընտանեկան ողբերգութիւններ անպակաս կ'ըլլային։ Հալածական ախտաւորները պէտք է ձգէին հայր, մայր, եղբայր, քոյր, ամուսին, զաւակներ, երթային ամալի տեղեր թափառելու։ Պատսպարան չկար, բացի քարանձաւները։ Անոնցմէ ոմանք գաղաններու կեր կ'ըլլային, ոմանք ձիւն ու սառնամանիքի տակ կը մեռնէին, ուրիշներ գետերու մէջ(10)։

Մուրացկանութիւնն ալ նոյնքան և աւելի տարածուած էր։ Յաճախ անյաջող մուրացիկը (մուրացկանութիւնն ալ ունի իր բարեկեցիկը, և յաջողութիւն չգտած զրծբախտը), կը դիմէր գողութեան, աւազակութեան և ոճիրներու։

Հիւանդներու, հաշմանդամներու խնամատարութիւնը ձգուած էր բախտին, և

(7) Փաւստոս, Ե. 31.

(8) Խորենացի, Գ. 20։ Մեսրոպ Երէց, 42.

(9) Փաւստոս, Գ. 13.

(10) Մեսրոպ Երէց, 40։ Խորենացի, Գ. 20.

շատ անգամ, ուրուկներու նման, անոնք ալ դուրս կը ձուլուին ընկերութենէն:

Յոռի երևոյթ մ'ալ եկեղեցականներուն յատուկ էր: Եպիսկոպոսներ, վանականներ և միայնակեացներ կ'ապրէին իրենց ընտանիքներուն հետ քաղաքներու և գիւղերու մէջ, յաճախ դայթակղեցուցիչ զէպքերու պատճառ դառնալով<sup>(1)</sup>:

Օտարականներ և ճամբորդներ, որոնք Հայաստան կուգային, չէին կրնար գտնել օթեան կամ ապաստարան, և շատ անգամ ալ կ'ենթարկուէին աւազակներու յարձակումին, որոնց թիւը շատ էր:

Երկրի իշխաններու մէջ կազ ու կոխ և արինահեղութիւն սովորական երևոյթներ զարձած էին: Մանաւանդ աստիճանի կարգի վէճերը, ուր նախանձ և փառասիրութիւն յիմարեալ ատելութեան կրակները կը հրահրէին:

Ճշմարիտ քրիստոնեայի մը համար ինչպիսի՞ յուսալքիչ համայնապատկեր մը կը ներկայացնէր այդ ատենուայ Հայաստանը: Թերևս ան փորձուէր, մտաբերելով Տիրոջ պատուէրը, իր կօշիկներու փոշին թօթուել և հեռանալ այս ամբարշտ, անհրաբերկալ և չարաբարոյ երկրէն:

Ներսէս ճշմարիտ քրիստոնեայ մըն էր: Սա՛ տարբերութեամբ, սակայն: Ան որոշած էր ապրիլ և ապրեցնել քրիստոնէական սկզբունքները, քան թէ գոհանալ անոնց սոսկական քարոզութեամբ:

## 2. ԿՐՕՆԱ-ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ըսել թէ Ներսէս, Կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէ յետոյ, եկեղեցական մեծամեծ բարեփոխութիւններ հաստատեց և գործադրեց, լման մէկ արտայայտութիւնը չկրնար համարուիլ այն հսկայական ծրագրին, որ պիտի ցնցէր հայ կեանքը:

Մտային բարձր ձիրքերով օժտուած, նորընտիր Հայրապետը, երիտասարդական անընկճելի աւելնով, ամբարշտարիտ հաւատքիներչնումէն գօտեպնդուած, ասպարէզ նետուեցաւ բազմազգիւսանի Չարիքին դէմ մաքառելու: Ոչ միայն եկեղեցական այլ և ընկերային յեղափոխութեամբ մը Հայ աշխարհը հիմնովին փոխելու:

Կեսարիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեսած և ուսումնասիրած եկեղեցական կարգ կանոնը և բարեփոխական հաստատութիւնները, ուղէր չուղէր բաղդաստութեան կը դնէր Հայաստանի այդ ատենուայ յուսալքող խառնափնիթոր կացութեան, որուն չնմեցնող հակադրութիւնը՝ Ներսէսի աչքին ալ աւելի դրաւիչ և տենչալի պիտի դարձրնէին Արեւմտաքի մէջ տեսածներուն երկնահաճոյ իրականութիւնը:

Իրեն փափաքածին համեմատ գործունէութեան համար պարագաները ձեռնտու էին և ժամանակը բարեպատեհ:

Կար նաեւ իր հեղինակութեան մեծ հմայքը: Ինքն ալ Արշակունի մեծ ընտանիքին անդամ էր, և Թագաւորը իր մերեղքօր որդին: Ներսէս ո՛չ միշակ Արշակունի, այլ նաեւ Գրիգոր Լուսաւորչի Հառաւիղ:

Բոլորանուէր յարգանքի տաքուկ ալիք մը շրջապատեց զինք իր Կաթողիկոսութեան սկզբնական տարիներուն: Թագաւոր, արքունիք, մեծամեծ նախարարներ, հոգ չէ թէ ինչպիսի տարակարծութիւններ, շահերու բախում և նախանձամիտ հակակրօնութիւններ ունեցած ըլլային մէկզմէկու դէմ, գոնէ այդ սկզբնական տարիներուն, երիտասարդ Կաթողիկոսի հանդէպ միահամուռ խրախոյս, և նոյնիսկ կամովին գործակցութիւն ցոյց տուին:

Եւ Կաթողիկոսն ալ, գովելի իրատեսութեամբ մը, լիուլի ըմբռնեց արժէքը իրեն ներկայացուած այս եղակի պատեհութեան, ու ատոր ամէն մէկ ժամը օգտագործելու նուիրեց ինքզինքը, կարծես բացառիկ կանխատեսութեամբ մը գուշակելով փոթորկոտ պայքարները, որ շատ չանցած պիտի պայթէին իր բոլորտիքը:

Այս ընդարձակածաւալ գործունէութիւնը, թէ և իր հայրապետական իրաւասութեանց ձիրքն մէջ կը պարփակուէր, և կրօնա-բարոյական բնոյթ կը կրէր, միաժամանակ այնքան պիտի բազմապատկեր իր հեղինակութիւնը, որ Զորքորդ դարու հայ պետական գործիչներու ամենամեծը և ազդեցիկը պիտի ընէր զինք՝ Թագաւորէն վերջ:

Հայ Կաթողիկոսներու պետական և քաղաքական գործունէութիւնը Ներսէսով հզօր սկզբնաւորութիւն կ'ունենար:

Շիտակ է որ իր մեծ հայրը Վրթանէս Կաթողիկոս պետական ասպարէզի մէջ յա-

(1) Մեսրոպ Երեց, 39: